

Захарченко Г.
(Україна)

Уявлення про душу, СМЕРТЬ ТА ПОТОЙБІЧНИЙ СВІТ В СВИТОГЛЯДІ СЛОВ'ЯН (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕКСПЕДИЦІЙ НА ОДЕЩИНІ)

Смерть забирає у людини найдорожче – її життя, тому саме страх перед смертю є природним для кожної людини. У народів усього світу існує багато примет та обрядів, які пронизані страхом перед усім, що може нагадувати про смерть. Зустріч з похоронами вважається вісником нещастя, а на Русі, наприклад, хто торкався трупа покійника, той не повинен був сіяти, бо насіння, яке він кине, не буде родити¹. Смерть позбавляла вогню життя все, до чого вона торкалася.

На основі власного етнографічного матеріалу, зібраного під час експедицій в 1995–1998 рр. в українських, російських та болгарських селах Одеської області, залучаючи матеріал писемних джерел кінця XIX – початку XX ст. стосовно інших територій України, спробуємо визначити, яке місце у світогляді слов'ян займають уявлення про смерть, душу та потойбічний світ.

Слов'яни уособлювали смерть перш за все з жінкою. Наприклад, в XIX ст. в Вінницькому повіті зафіксовано таке: «Смерть – жінка в білій сорочці, з розпущеним волоссям. Вона невидиме виймає з людини душу, позбутися її неможливо, що доводиться такою піснею:

«Смерте ж моя смерте,
Та не дай мені вмерти,
Зажди ж мені хоч годину
Нехай зберу всю родину»².

Поширеним є уявлення смерті у вигляді скелета з косою. О.М.Афанасьєв пояснює, що цей образ походить з мета-

форичних висловів давньої мови, яка порівнювала нищівну силу смерті з поняттями, близькими і доступними будь-якому землеробу. Смерть косить життя людей, як коса траву, жне рід людський, як серп колосся³. Ставлення до смерті в народних уявленнях не було однозначним. З одного боку, за ті жахливі дії, що чинить смерть, її боялися, а з іншого, сприймали як природну необхідність, від якої неможливо було відмовитись. Про це свідчать народні прислів'я та приказки: «Смерть і родини не ждуть доброї години» (зафіксовано в с. Шевченково Кілійського району); «раз родився, раз треба умирати», «якби не вмирили, то би небо підпирили», «як догорить свічка життя, то тогди хоч не хоч, то мусиш умирати»⁴. Згадане в останньому прислів'ї порівняння життя людини з свічкою зустрічається не лише в народних прислів'ях та приказках, його можна зустріти також в народних казках. У слов'ян, як і інших народів, відома казка, де смерть живе під землею, у великій хаті, яка повна свічок, одні з них починали горіти, інші – вже догоряли. Тобто, за цим сюжетом, людина, народжуючись, отримувала свою свічку, як тільки вона згасала – людина помирала⁵. Супутниками та вісниками смерті вважалися хвороби, недарма в народі казали: «Не смерть страшна, а недуга»⁶. А ще один народний вислів свідчить про згадуване вже ставлення до смерті, як до події, якій нема

© Захарченко Г., 1999.

сенсу зараджувати: «Смерті боятися – на світі не жить»⁷.

Людина ще з найдавніших часів, спостерігаючи, як залишають цей світ інші, і замислюючись над своєю долею, не може миритись з думкою, що разом зі смертю закінчиться її життєвий шлях. Закономірним результатом цих роздумів є виникнення в людській уяві іншого світу, по той бік земного життя. Існування потойбічного світу та потрапляння туди душі людини після смерті є основним питанням усіх релігій. За думкою С.О.Токарева, першочергово усі вірування були пов'язані саме з культом померлих, а найдавнішим релігійним уявленням була віра в душу та її посмертне існування⁸. Як вже згадувалося, смерть з'являлася для того, щоб забрати у людини її душу. За народними уявленнями, під час агонії до людини «прийти по душу» могла не тільки смерть, міг з'явитися Бог, ангел, архангел (за звичаєм Михайло), святий і т. п.⁹. Наприклад, за уявленнями болгар та гагаузів Південної Бессарабії душу після смерті забирала «божествена невидима сила», в низці випадків персоніфікована як Архангел Михайло (с. Червоноармійське (Кубей) Болградського району). За думкою респондентів, перед смертю душу вмираючого кличуть душі померлих родичів – після смерті вона повинна приєднатися до інших.

Слов'яни признавали в душі щось відокремлене від тіла, що може самостійно існувати, а за період життя може тимчасово покидати тіло людини, частіше всього уві сні, бо сон та смерть – поняття споріднені¹⁰. Визнання самостійності існування душі окремо від тілесної субстанції означало й визнання існування у душі певних потреб, необхідних для її існування, поки вона, покинувши тіло людини, повністю не залишить цей світ. Як зафіксовано в українців Одещини, біля покійного на вікні ставили стакан з

водою і цілушкою хліба зверху і залишали до 9-ти днів (за поясненнями респондентів, для душі померлого). На 9-й день цей хліб кришили на могилах померлих родичів (зафіксовано в с. Демидове (Яківлівка) Березовського району). А серед росіян побутував звичай залишати цілушку тільки на одну добу, кожного наступного дня змінюючи на нову, попередню віддавали кому-небудь. Так чинили до 6-ти тижнів, 40 днів (с. Троїцьке Біляївського району). За народними уявленнями, душа померлого може до 40 днів повертатися в дім, де жив померлий, і лише після завершення цього терміну вона повністю залишає цей світ. У болгар Південної Бессарабії зафіксовано таке уявлення про душу: «Душа виходить з людини і живе. Вночі на кладовищі над могилами горить вогонь – це душі і серця покійних» (с. Кубей). Уявлення душі як вогню не є випадковим. Деякі душевні переживання чи почуття людина нагороджує епітетами «палкі», «теплі» і, навіть, «гарячі», що нагадує характеристику вогню. Тіло людини після смерті стає зразу холодним, людині будь-які почуття вже не властиві, а її тілу – відчуття, тобто разом з смертю згасає вогонь життя, який зосереджено саме в душі людини. О.М.Афанасьєв уявлення слов'ян про душу зводить до наступного: «Славяне признавали в душе человеческой проявление той же творческой силы, без которой невозможна на земле никакая жизнь: это сила света и теплоты, действующая в пламени весенних гроз и в живительных лучах солнца. Душа – собственно, частица, искра этого небесного огня, которая и сообщает очам блеск, крови – жар и всему телу – внутреннюю теплоту»¹¹. Крім вогню, в народі душа уявлялася в різних видах: у вигляді мухи, метелика, маленької дитини з крильцями, пари, вітру, повітря.

Досліджуючи проблеми походження релігії та релігійних уявлень, С.О.Тока-

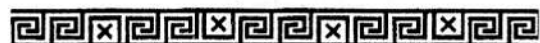
реев приходять до висновку, що уявлення про те, що діється з душею покійника після смерті людини, почали формуватися пізніше, ніж склалися певні традиції поховальної обрядовості¹². З приводу визначення місця мешкання душі померлого вчений виділяє три основні ідеї, що мають місце в уявленнях народів світу. Згідно з першою, особливого світу душ не існує (властива народам з примітивним рівнем розвитку); за другою ідеєю, що властива народам з більш високим рівнем розвитку, ідеєю реінкарнації, душа померлого втілюється знову в щось живе (тварину, рослину, людське тіло). Але найбільш поширеною є віра в існування особливого світу душ, куди вони потрапляють тільки після смерті людини¹³. Але місце перебування душ, за народними уявленнями, не є однаковим для всіх. Це залежить від того, яке життя вела людина, тіло якої залишила душа, чи дотримувалася ця людина певних норм, правил, традицій, вироблених суспільством. За християнською вірою, душі грішників потрапляли в пекло, а душі праведників – у рай. Тобто умова потрапляння душі до раю означала виконання певних вимог, дотримання яких забезпечувало праведне життя. Місце мешкання душі залежало не лише від способу життя людини, але й від умов смерті (самогубство), а також недотримання правил при здійсненні поховальних чи поминальних ритуалів. За народними уявленнями, у цьому випадку душею покійника може завладіти нечиста сила.

Для того, щоб полегшити перехід душі на «той світ», знищити перешкоди на її шляху під час агонії, здійснювалися певні дії. До обов'язкових моментів ритуалу у всіх слов'ян відносяться: прощання помираючого з близькими, запалення свічки, вартування душі¹⁴. На терені досліджуваного регіону серед перелічених моментів до середини ХХ століт-

тя фіксується таке: росіяни-православні вказують на те, що вмираючій людині в руки давали свічку і підтримували її, щоб людина померла при світлі (с. Троїцьке), а росіяни старообрядського віросповідання вказують на те, що до людини, яка помирала, запрошували священника для сповіді і причастя перед смертю (с. Муравлівка Кілійський район). Запалення свічки при помираючій людині пояснюється необхідністю освітлення шляху, який потрібно пройти душі «на той світ». В українців досліджуваного регіону коло покійника ставили в тарілочки зерно, а в ньому свічку (лампадку). Лампадка і зерно стояли 40 днів. На 40-й день після смерті з зерна варили коливо й несли в церкву.

Смерть без свічки, за народними уявленнями, вважалася великим лихом: померлий буде блукати у п'їтмі, не знайде інших покійників, може стати уперем¹⁵. Щоб «не злякати душу», під час агонії заборонялося плакати і шуміти¹⁶.

Звичай не залишати покійника одного вночі пов'язаний з ритуалом вартування душі, який здійснювався для того, щоб запобігти заволодінню душею нечистою силою чи злим духом. У болгар Південної Бессарабії з цього приводу зафіксовано таке: вночі мерця «стережуть» дві людини, які «оберігають душу померлого, щоб її не забрав злий дух». При цьому покійника вночі не згадують, «не турбують його спокій» (с. Кубей). Дуже поширеними в болгарській поховальній обрядовості є прикмети та повір'я, пов'язані з кицькою. Необхідно було слідкувати, щоб кицька взагалі не заходила в дім, коли там покійник, і ні в якому разі не перескочила через нього. В іншому разі результат буде несприятливим для сім'ї померлого: або хтось помре з близьких або покійник буде снитися часто вночі і до 40 днів буде відчуватися його присутність. Також, якщо кицька перескочить через мерця, його ду-

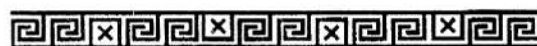
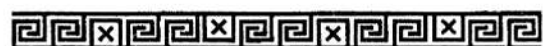
ша не зможе знайти собі притулку, буде бродити по дахах та горищах, стане злим духом (лушутеем, тльсьмом), а в хаті буде чути дивні звуки («угу-угу») (с. Кубей). З цією ж метою на цвинтарі одна людина залишалася стерегти могильну яму (щоб через неї не перескочила кишка), до тих пір, поки в неї не покладуть труну з покійником.

За народними уявленнями, смерть означала відторгнення від тіла як душі, так і духу (двох духовних субстанцій людини), а усі дії, що виконувалися в процесі поховальної обрядовості, спрямовувалися на забезпечення успішного переходу душі покійного в світ предків з одного боку, та захист себе і своєї родини від шкідливого впливу мерця¹⁷, бо цей дух за певних умов міг повернутися і турбувати живих. За звичаєм, щоб зашкодити цьому поверненню, здійснювалися певні ритуальні дії. Із запобіганням шкідливому впливу мерця пов'язаний згаданий ритуал вартування душі. Турбував покійник живих, з'являючись їм уві сні. Вважалося, що, якщо плакати за покійним часто, можна його «приплакати», тобто він буде снитися вночі, а душа буде «ходити по хаті». Поширеним є звичай ставити в церкві свічку «за упокій» та роздати що-небудь з їжі сусідам теж «за упокій душі». В українців зафіксовано, що, коли чоловікові снилася його померла дружина, а жінці – її померлий чоловік, слід було подвір'я та хату посипати свяченим маком (с. Яківлівка), щоб запобігти шкоді, яку може вчинити дух мерця. А у болгар зафіксовані такі повір'я стосовно душі мерця: якщо до мерця хто-небудь підходив з дзеркалом, щоб перевірити чи дійсно він помер, дивлячись на відображення в дзеркалі, після цього вважалося, що душа померлого може «залишитися» в хаті. Якщо не вдалося запобігти цьому, потрібно було на перехресті доріг залишити гроші й перехреститися зі словами: «Як гроші візьмуть, так нехай піде від мене мрець».

Після цього вважалося, що душа перестане «ходити» по дому (с. Суворово та Каменка Ізмаїльського району).

До того часу, як людину покине душа, про прихід смерті мали сповістити певні прикмети, які існують у віруваннях, мабуть, кожного народу. Прикмети, що сповіщали про смерть, були різного характеру: пов'язувалися з явищами природи, поведінкою домашніх тварин, сновидіннями та іншим. Павлом Чубинським були зафіксовані поширені в українців прикмети, що були знаком скорого приходу смерті: «як сова чи пугач кричить на хаті»; «як паска репне»; «як присниться жінці, що очіпка загубила, – чоловік помре»; «колодязь як присниться – жінка овдовіє» та інше¹⁸. Серед українського населення зафіксовано сні такого змісту, що мали сповістити про смерть: 1) «На дворі багато снігу, а в кухні багато мух». Сон проти вівторка може справдитися навіть і через 8–10 років; 2) «Якщо сниться жінка, що замітає, через деякий час вона помре» (с. Яківлівка). У болгар митлу в сні бачити означало смерть, а за повір'ям карпатської зони, душа перебуває саме у вінику¹⁹. За повір'ям українців, як зафіксовано, коли курка закукурікає (півнем заспіває) чи завиють собаки, в хаті найближчим часом буде покійник (с. Яківлівка). За народними віруваннями, собака визнає присутність злих духів, відчуває наближення чуми і смерті. Тому, коли вие собака, це означає, що вона бачить Смерть²⁰. Прикмети, що сповіщали про наближення смерті, мали запобігти раптовості її приходу.

Таким чином, смерть має не лише емоційний, психологічний вплив на членів людської спільноти, забираючи її члена в світ, що залишається таємницею для інших, але й бере участь у формуванні світогляду. Саме народні уявлення про смерть та ставлення до неї стали основою для формування системи похоронних обрядів, ідеєю яких стало шанування померлих та культу предків.

¹ *Афанасьев А.Н.* Поэтические воззрения славян на природу – М., 1994. – Т. I. – С. 20.

² *Чубинський П.* Мудрість віків – К., 1995. – Кн. I. – С. 214.

³ *Афанасьев А.Н.* Назв. праця. – С. 27.

⁴ Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження – К., 1983. – С. 246.

⁵ *Афанасьев А.Н.* Назв. праця. – С. 104.

⁶ Мудрість народна: українські прислів'я та приказки – К., 1962. – С. 43.

⁷ Там само. – С. 46.

⁸ *Токарев С.А.* Ранние формы религии. – М., 1990. – С. 164.

⁹ Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах – М., 1995. – Т. 1. – С. 90.

¹⁰ *Афанасьев А.Н.* Назв. праця. – С. 100.

¹¹ Там само. – С. 101.

¹² *Токарев С. А.* Назв. праця. – С. 193.

¹³ Там само. – С. 193–195.

¹⁴ Славянские древности... – С. 91.

¹⁵ Там само.

¹⁶ *Вакарелски Х.* Етнография на България – София, 1977.

¹⁷ *Ульяновська С. В.* Уявлення про духовну сутність людини в контексті поховальної обрядовості // НТЕ. – 1989. – № 3.

¹⁸ *Чубинський П.* Назв. праця. – С. 189–190.